

PROMENE MATERIJALNIH ODNOSA U JUGOSLOVENSKOM SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

»Suvišno je dodavati tome da ljudi nisu slobodni u izboru svojih *proizvodnih snaga* — te osnove njihove celokupne istorije — jer, svaka proizvodna snaga je stečena snaga, proizvod prethodne delatnosti. Proizvodne snage su na taj način rezultat praktične energije ljudi, ali samu tu energiju uslovljavaju okolnosti u kojima se ljudi zatiču usled već stečenih proizvodnih snaga, usled društvenog oblika koji je postojao pre njih, koji nisu stvorili oni, koji je proizvod ranijih pokoljenja. Zahvaljujući prostoj činjenici da svako naredno pokoljenje zatiče proizvodne snage koje je steklo prethodno pokoljenje, koje mu služi kao sirovina za novu proizvodnju, zahvaljujući toj činjenici, stvara se veza u ljudskoj istoriji, stvara se istorija čovečanstva, koja je utoliko više istorija čovečanstva ukoliko su se više razvile proizvodne snage ljudi, a prema tome i njihovi društveni odnosi. Otud nužan zaključak: društvena istorija ljudi uvek je samo istorija njihovog individualnog razvitka, bili oni toga svesni ili ne. Njihovi materijalni odnosi čine osnovu svih njihovih odnosa. Ta materijalni odnosi samo su nužni oblici u kojima se ostvaraje njihova materijalna i individualna delatnost«.

Iz Marksovog pisma Anenkovu.¹⁾

I NASLEĐE ISTORIJSKOG ZAOSTAJANJA

Kapitalistički način proizvodnje tek što je počeo da se razvija na našem istorijskom tlu, a ratni vihuri i međunarodni odnosi već su mu sasecali krila razvoja. Zbog tako sužene osnove kapitalističkog razvoja predratna Jugoslavija na kraju tog perioda nije uspela da se podigne sa dna lestvice razvijenosti evropskih zemalja i imala je sva obeležja nerazvijene agrarne zemlje.²⁾ Suviše spor privredni razvoj nije mogao izmeniti nepovoljnu privrednu strukturu. Od 1926. do 1939. prosečna stopa rasta narodnog dohotka (2,1%) i društvenog proizvoda (oko

Zbog ograničenog prostora u ovom Zborniku, napis samo delimično ukazuje na promene nekih materijalnih odnosa.

¹⁾ Marks — Engels, PISMA O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 8—9.

²⁾ Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972. SZS, Beograd, 1973, str. 15. Dalje: MID.

2%) jedva je nešto veća od stope priraštaja stanovništva (1,5%).³⁾ Neophodne prirodne i finansijske izvore svakog privrednog i društvenog razvitka jedne zemlje — prirodna bogatstva i silan kapital — isisavao je strani kapital. Poljoprivredno stanovništvo čini oko 3/4 ukupnog stanovništva.⁴⁾ Nerazvijena poljoprivreda je osnovna privredna delatnost. Ona proizvodi polovinu nacionalnog dohotka.⁵⁾ U aktivnom stanovništvu poljoprivrednici učestvuju sa tri četvrtine. Gotovo 9/10 pogonske snage čini ljudska i vučna stočna⁶⁾ — sasvim obrnuto u odnosu na SAD.⁷⁾ Broj mehaničkih uređaja pred rat jedva je prelazio 25000, a po broju i snazi mehaničkih uređaja jugoslovenska poljoprivreda zaostajala je za razvijenima približno 10—15 puta.⁸⁾ Čak 1/3 od svih gazdinstava nema nijedno drveno ralo.⁹⁾ Od svih poseda na jednoj trećini proizvodilo se samo za sopstvene potrebe.¹⁰⁾ Po agrarnoj prenaseljenosti zemlja je u vrhu evropske lestvice — 71 stanovnik na 100 ha poljoprivredne površine, odnosno 114 seljaka na 100 ha obradive površine.¹¹⁾

Merena prema razvijenim industrijskim zemljama, industrija predratne Jugoslavije činila je prve, dečije, korake. Preovladavala je ekstenzivna i niskoakumulativna industrija. I takva, uslovlila je oštar jaz industrijalizovanih severnih i neindustrijalizovanih južnih delova zemlje. Ove suprotnosti pojačane su razmeštajem pojedinih industrijskih grana i njihovim nejednakim razvojem. Uz to grad je suprotavljen selu, kao industrijska oaza u poljoprivrednom moru.¹²⁾ Eksplozivni materijalni jaz povećavale su nezajažene investicije.¹³⁾

Industrijska preduzeća bila su pretežno mala. U više od 1/2 bilo je do 60 radnika (1654 od 3110 preduzeća u privredi), a u 130 (4,1%) preduzeća bilo je zaposleno više od 500 radnika. Celokupna proizvodnja zapošljavala je oko 920 000 ljudi, a od toga industrija oko 300 000 i zanatske radionice oko 256 000. U celini preovlađivao je zanatski rad.¹⁴⁾

Bazična industrija proizvodila je 10—15 puta manje od prosečne proizvodnje razvijenih zemalja. Metaloprerađivačka industrija zaostajala je iza Austrije 11, iza Francuske 30, a iza Švedske 50 puta. Mašingradnja nije ni postojala. Proizvodnja uglja bila je 250 puta manja nego

³⁾ Osnovni rezultati društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u posleratnom periodu, II izd. SZS, Beograd, 1978, str. 15. Dalje: OR.

⁴⁾ V. Milić, REVOLUCIJA I SOCIJALNA STRUKTURA, »Mladost«, Beograd, 1978, str. 27.

⁵⁾ M. Pečujlić, PROMENE u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva. U zborniku MARKSIZAM I SAMOUPRAVLJANJE, marksistička teorija društva, izd. Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1977, str. 299.

⁶⁾ Isto.

⁷⁾ U primenjenoj energiji u SAD 1850. čovek je učestvovao sa 15%, životinje sa 79%, tehnika sa 6%. 1930. godine čovek učestvuje sa 4%, životinje sa 12%, a tehnika sa 84%. R. Richta, nav. delo, str. 289.

⁸⁾ U isto vreme (kad je u nas bilo 2 300 traktora) u Francuskoj je bilo 36 000 traktora, u V. Britaniji 50 000, a u SAD 1,4 miliona. R. Richta, sa saradnicima, CIVILIZACIJA NA RASKRŠĆU, »Komunist«, Beograd, 1972, str. 294.

⁹⁾ V. Milić, nav. delo, str. 26.

¹⁰⁾ M. Pečujlić, isto.

¹¹⁾ V. Milić, nav. delo, str. 27.

¹²⁾ Isto, str. 28.

¹³⁾ M. Pečujlić, nav. delo, str. 300.

¹⁴⁾ V. Milić, nav. delo, str. 32—33.

u Engleskoj. U čitavoj industriji strani kapital je iznosio 30%, a u obojenoj 90%.¹⁵⁾

Proizvodnja električne energije iznosila je 1939. prosečno po stanovniku 75 kWh, ili šest puta manje nego u SAD.¹⁶⁾ Energetika je bila pri dnu evropske lestvice.

U primarnim delatnostima bilo je 76,3% aktivnog stanovništva, u sekundarnim 10,7%, u tercijarnim 13%.¹⁷⁾ Ovi odnosi bili su prevaziđeni u SAD pre 1820. godine, a u Velikoj Britaniji pre nastupanja XIX veka. U Čehoslovačkoj su ovi odnosi 1930. bili 27 : 42 : 29, a u V. Britaniji daleke 1921. godine 7 : 49 : 44.¹⁸⁾

Nacionalni dohodak po stanovniku, sa 60 dolara, bio je među najnižim u Evropi. Zemlje sa 100 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku smatrane su nerazvijenim (u Francuskoj 236, u Nemačkoj 337, u SAD 521 dolar).¹⁹⁾

Ukupnom društvenom i privrednom razvitku odgovaralo je obrazovanje. Pismenog stanovništva bilo je 55,4%. Oko 80% stanovništva nije imalo više od osnovne škole (ili ni toliko).²⁰⁾ Broj studenata bio je najmanji u Evropi, skoro deset puta manji nego u SAD. Na sto hiljada stanovnika broj studenata u visokim školama iznosio je u godinama 1935—1939. svega 106, prema 182 u Čehoslovačkoj, 172 u Francuskoj, 263 u Japanu, a 1 046 u SAD.²¹⁾ Drugi svetski rat bio je prava ljudska i privredna kataklizma. Privredni jaz između razvijenih zemalja i Jugoslavije udvostručio se — povećao na čitavo stoleće.

U ratnom požaru Jugoslavija je izgubila 1,7 miliona stanovnika ili 11% po zvaničnim procenama.²²⁾ Prema najširoj proceni izgubila je i svih 17,7% stanovništva.²³⁾ Ljudski gubici dostigli su 34% gubitaka svih zapadnih saveznika, koji su izgubili 0,7% svog stanovništva, odnosno Jugoslavija je izgubila svakog devetog čoveka a zapadni saveznici svakog 143-eg.²⁴⁾ Uništeno je 17% narodnog bogatstva,²⁵⁾ pored silnih pljački i razaranja. Materijalna šteta je procenjena na 9,1 milijardu dolara, što je 17% svih gubitaka zapadnih saveznika, koji su skupa pretrpeli štetu od 53,4 milijarde.²⁶⁾

¹⁵⁾ Isto, str. 30—31.

¹⁶⁾ Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947—1977. SZS, Beograd, 1973, str. 114. Dalje: SDE, R. Richta, nav. delo, str. 285.

¹⁷⁾ M. Pečujlić, nav. delo, str. 348. M. Macura, STANOVNIŠTVO kao činilac privrednog razvoja, »Nolit«, Beograd, 1958.

¹⁸⁾ R. Richta, nav. delo, str. 315—316.

¹⁹⁾ V. Milić, nav. delo, str. 34.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ R. Richta, nav. delo, str. 325.

²²⁾ Izveštaj reparacione komisije pri Vladi FNRJ — LJUDSKE I MATERIJALNE ŽRTVE JUGOSLAVIJE U RATNOM NAPORU 1941—1945. GODINE. Isto i OR na str. 15.

²³⁾ Po toj proceni Poljska je izgubila 20,4%, a SSSR 12,9% stanovništva. Jugoslavija je izgubila 2,854 do 3,250 miliona ljudi. D. Vogelink, DEMOGRAFSKI gubici... Statistička revija, br. 1/1952.

²⁴⁾ B. Kidrič, SABRANA DELA, knj. III, str. 195.

²⁵⁾ D. Bilandžić, S. Tonković, SAMOUPRAVLJANJE 1950—1974, »Globus«, Zagreb, 1974, str. 16. OR, str. 15.

²⁶⁾ OR, str. 16.

II REVOLUCIJA SE OSTVARUJE

1. Istorijski korak revolucionarnog etatizma

Istorijsko nasleđe određivalo je revoluciju — pravce njenih to- kova, sadržinu i oblike, način i nosioce revolucionarne delatnosti. Re- volucija je zahvatila ljude i njihove materijalne okolnosti — revoluci- onarni pokret stopio se s revolucionarnim zanosom, revolucionarna energija se umnožila i ubrzala istorijski korak. Pred revolucionarnim snagama prestizali su se istorijski zadaci i one su morale prestizati (i prestizale su) zadatke koje im je istorija postavljala, skratiti put i vre- me oslobođenja, koji su im dati u najvećoj mogućoj oskudici. Dva za- datka su bila od epohalnog značaja: razvitak proizvodnih snaga koje kapitalizam nije uspeo da razvije i zasnivanje socijalizma — »stvaranje sveta industrijske civilizacije, kao neizvršeni dug kapitalizma i stvara- nje osnovnih pretpostavki socijalizma.«²⁷⁾ Na rešavanju tih zadataka temeljila se revolucionarna upotreba vlasti. Bilo je to stvaranje novih odnosa proizvodnje, novih svojinskih, političkih i pravnih odnosa i in- stitucija, prevrat čitave društvene osnove i nadgradnje.

Trebalo je prethodno obnoviti razorenu i opustošenu zemlju, sprečiti kontrarevoluciju. Za nepune dve godine otklonjene su najteže posledice rata,²⁸⁾ iako su materijalne i kadrovske mogućnosti bile vrlo oskudne. Teret obnove bio je podjednako raspoređen na gotovo sve dru- štvene slojeve.²⁹⁾

Okosnica revolucije postala je industrija. U odnosu na 1939. go- dinu industrijska proizvodnja je 1946. bila još za petinu manja, ali je 1947. bila za petinu veća. Učešće industrije u društvenom proizvodu povećano je na 18%.³⁰⁾ Sredstva rada iznosila su 1947. godine 241%, a naredne godine 352%.³¹⁾ Ukupni rast društvenog proizvoda u prvih šest posleratnih godina beležio je stopu od jedva 2% godišnje, iako je Jugo- slavija u posleratnom periodu izbila u red zemalja sa najbržim privred- nim rastom. Ovo privremeno opadanje privrednog rasta, čak ispod svetskog proseka, uslovljeno je u najvećoj meri spoljno-političkim raz- lozima. Naročito ga je uslovio sukob sa IB, što je izazvalo još i niz disproporcija u proizvodnji i socijalnoj strukturi.³²⁾ Usled tih događaja i dve katastrofalne suše proizvodnja je od 1950. do 1953. pala ispod nivoa iz 1949. godine.³³⁾ Osim toga, na opadanje privrednog rasta uti- cale su: unutrašnje privredne disproporcije; etatističke, birokratske i tendencije klasne restauracije; otuđivanje društvene moći proizvođača u korist centara monopolisane moći, sa zadržavanjem najamnog karak- tera rada i razvijanjem tzv. kapital-odnosa; nasledena društvena i priv- redna nerazvijenost pojedinih područja zemlje, koje u ovako kratkom istorijskom periodu nisu mogle biti izbegnute. Ipak je revolucionarna upotreba vlasti stvorila pretpostavke industrijalizacije. Upravljanje re-

²⁷⁾ M. Pečujlić, *Promene...* (izvor naveden pod 5), str. 301.

²⁸⁾ OR, str. 16.

²⁹⁾ D. Bilandžić — S. Tonković, nav. delo, str. 17.

³⁰⁾ OR, str. 16—17.

³¹⁾ D. Bilandžić — S. Tonković, nav. delo, str. 17.

³²⁾ J. B. Tito, Referat na VI kongresu KPJ, Kultura, Beograd, 1952.

³³⁾ D. Bilandžić i S. T., nav. delo, str. 44.

volucionarnim tokovima smešteno je u jedan centar, državni aparat stopljen s političkom partijom. Silna koncentracija vlasti i društvene moći pospešuje društveni razvitak takvim merama kao što su: oduzimanje ratne dobiti, sekvestracija, konfiskacija, ekproprijacija, agrarna reforma i nacionalizacija. Ovim i sličnim revolucionarnim merama klasa kapitalističkih sopstvenika ekonomski je likvidirana, a feudalni ostaci sasvim su nestali.³⁴⁾ Nacionalizacija privrednih preduzeća je od osobitog značaja za promenu socijalne strukture, a posebno za industrijalizaciju. Prvim zakonom o nacionalizaciji 1946. godine završen je prelazak u državnu svojinu čitave industrije federalnog i republičkog i oko 70% lokalnog značaja, likvidiran je privatni sektor u bankarstvu, saobraćaju i veletrgovini.³⁵⁾ Drugim zakonom o nacionalizaciji, 1948. godine, nacionalizovana je sva lokalna i sitna industrija i privreda od interesa za celu zemlju, sem seljačkih imanja, zanatskih radnji i stambenih zgrada ograničene veličine.³⁶⁾

Agrarnom reformom nestao je krupni zemljišni posed, a ekonomski time i klasa zemljoposjednika. Prvom agrarnom reformom, od 1945. godine, više od 162 000 poseda (koji su pripadali veleposednicima, akcionarskim društvima, crkvama i manastirima, nezemljoradnicima, zatim pripadnicima ili saradnicima okupatora, ili su bili preko zemljišnog maksimuma) razdeljeno je seljacima (51%), ili otišlo u državne ruke ili pod državnu kontrolu. Seljaci koji su dobili zemlju delom su već imali male površine (njih 56,8% pretežno do 2 ha), a delom su je dobili bezemljaši (22,3%) ili kolonisti (20,9%).³⁷⁾ Svi posedi veći od 50 ha, sve obradive površine veće od 25—35 ha za seljaštvo, ili veće od 3 ha za ostale, što ukupno čini više od 1,5 miliona ha zemlje, dati su na korišćenje društvenim gazdinstvima, bezemljašima i siromašnim seljacima.³⁸⁾ Druga agrarna reforma³⁹⁾ stavila je tačku na najvažnije zahvate u odnose koji su se temeljili na veličini poljoprivrednih poseda, ograničavajući ih na 10 ha.

Revolucija, pokazujući sve potpunije svoje ekonomsko i političko lice, sažimala je razne strane društvenih promena u jednovremenom razaranju starih i uspostavljanju novih društvenih odnosa i grupa. Na početku ovog perioda 80% stanovništva još je bilo vezano za privatni sektor delatnosti, a 1952. godine trećina stanovništva zavisila je od državne svojine.⁴⁰⁾ Već 1947. godine učešće buržoazije u nacionalnom dohotku pada sa oko jedne polovine na 15,1% (gradske buržoazije na samo 3,4%), a socijalistička država (uključujući radnike i nameštenike) povećava svoje učešće na 61,%.⁴¹⁾

Industrijski preporod zahtevao je visoku akumulaciju i privrednu samostalnost u odnosu na druge zemlje. U postojećim materijalnim

³⁴⁾ E. Kardelj, Novi Ustavi socijalističke Jugoslavije (prednacrt Ustava SFRJ), 1974.

³⁵⁾ E. Kardelj, Problemi naše socijalističke izgradnje, Kultura, Beograd, 1964, str. 365.

³⁶⁾ V. Milić, nav. delo, str. 63—64.

³⁷⁾ OR, str. 20.

³⁸⁾ MID, str. 17.

³⁹⁾ Zakonom od 22. 05. 1953. ograničen je zemljišni maksimum na 10 ha. Oduzeto je ili otkupljeno više od 66 000 ha. Zemlja je pripala, uglavnom, dobrima.

⁴⁰⁾ M. Pečujlić, nav. delo, str. 303.

⁴¹⁾ B. Kidrič, nav. delo, str. 435—436.

okolnostima to je uslovalo ekstenzivan razvitak industrije. Ekstenzivni razvitak industrijalizacije imao je svoje bitne dimenzije u 1° širini, 2° brzini industrijskog rasta u odnosu na druge delatnosti i u 3° rastu »ljudskog faktora«. ⁴²⁾ Od naročito značaja bio je porast broja zaposlenih.

Dok je 1939. bilo 920 000 zaposlenih, po izlasku iz rata 1945. godine zaposlenih je bilo upola manje — 461 000. Godinu dana kasnije broj zaposlenih uvećao se za 280 000 ljudi, a novih 440 000 lica zaposlilo se 1947, ili ukupno 1.161 000. Broj zaposlenih povećao se 1948. godine na 1 517 000, a naredne godine na 1 990 000 lica, posle čega je počeo da opada. ⁴³⁾ Zbog sukoba sa Kominformom zaposlenost opada do 103% ili na 1 734 000 ljudi u 1952. godini. ⁴⁴⁾ Dok je od 1928. do 1938. u jugoslovenskoj industriji otvoreno ukupno oko 100 000 novih radnih mesta, ⁴⁵⁾ u posleratnom periodu broj zaposlenih u industriji do 1949. godine povećao se za 750 000, a u državnom sektoru privrede zapošljavalo se godišnje prosečno oko 300 000 novih radnika. ⁴⁶⁾ Promene u društvenoj strukturi odigravale su se dotle neviđenom brzinom.

2. Samoupravni korak revolucije u čizmama od sedam milja

2.1. Rast društvenog proizvoda

U periodu 1947—1977. godine ukupna proizvodnja uvećana je šest puta. Društveni proizvod po stanovniku uvećan je preko 4 puta. Prosečno godišnje povećanje društvenog proizvoda iznosilo je 6,2%, odnosno 5% po stanovniku. Skoro svakih 11 godina Jugoslavija je udvostručavala proizvodnju. Pri tome je obim proizvodnje u društvenom sektoru rastao za 7,2%, a u individualnom sektoru za 3,1%. Moćnija materijalna osnova, međutim, ostvarena je tek posle 1953, kad stopa društvenog rasta iznosi u drugom periodu 1953—1964. godine i svih 8,6%. U periodu od 1948. do 1952. stopa rasta, iz već navedenih uzroka, iznosila je godišnje jedva 2%. Ubrzanje rasta društvenog proizvoda objašnjava se uvođenjem samoupravljanja, ali pošto su u prethodnom periodu (uz izuzetne napore) stvoreni osnovni preduslovi — ostvarenjem prvog petogodišnjeg plana. Čak je i posle usporavanja godišnje stope rasta posle privredne reforme, 8,5% od 1965. godine, održan visok stepen privrednog rasta. Odlučujuće mesto u brzom porastu društvenog proizvoda imala je industrija. U celokupnom proteklom periodu (1947—1977) beležila je prosečan godišnji rast od 9,1% (a po nekim navodima ⁴⁷⁾ i 9,5%). Od početnih 18% učešća u društvenom proizvodu, dostigla je na kraju ovog perioda 37,2%. Obim industrijske proizvodnje na početku

⁴²⁾ V. Milić, nav. delo, str. 46—49.

⁴³⁾ S. Šuvar, SOCIOLOŠKI presjek jugoslovenskog društva, Školska knjiga, Zagreb, 1970, str. 47.

⁴⁴⁾ S. Šuvar, isto; V. Milić, nav. delo, str. 50.

⁴⁵⁾ M. Pečujlić, KLASE i savremeno društvo, Savremena administracija, Beograd, 1967, str. 100.

⁴⁶⁾ Z. Has, Društveno politički osvrt na problem zaposlenosti, Ekonomist, br. 3—4 od 1956.

⁴⁷⁾ OR, str. 16 i 52.

ovog perioda bio je 2,2 puta manji, a na kraju perioda 2,4 puta veći od poljoprivredne proizvodnje, mada je poljoprivreda u tom periodu beležila prosečan rast od 2,9% godišnje. Zahvaljujući tome povećano je učešće društvenog sektora privrede od početnih 62% na 84% u ukupnom proizvodu.⁴⁸⁾

Evo skraćenog prikaza rasta društvenog proizvoda:⁴⁹⁾

DRUŠTVENI PROIZVOD

Godina	Privreda	Društveni sektor	Individualni sektor	Industrija	Poljoprivreda
U milionima dinara — cene 1972.					
1947	54 245	33 783	20 462	9 898	21 515
1952	59 743	41 502	18 241	13 233	18 363
1973	257 684	212 247	45 437	90 387	44 794
1977	322 805	272 092	50 713	120 019	50 607
Struktura u %					
1947	100	62,3	37,7	18,2	39,7
1952	100	69,5	30,5	22,2	30,7
1973	100	82,4	17,6	30,0	17,4
1977	100	84,3	15,7	37,2	15,7
Prosečne godišnje stope rasta					
1948—1977	6,2	7,2	3,1	8,7	2,9
1948—1952	2,0	4,2	-2,3	6,0	-3,1
1953—1977	7,0	7,8	4,2	9,2	4,1
1974—1977	5,8	6,4	2,8	7,4	3,1

Sem ukupnog porasta, društveni proizvod po zaposlenom takođe je rastao. Za veću produktivnost rada bili su zainteresovani svi nosioci privrednog razvoja. U periodu od 1952. do 1977. godine društveni proizvod po zaposlenom u društvenom sektoru povećao se više od dva puta. Od 1953. prosečni rast produktivnosti iznosio je 3,2% godišnje. U prvih dvadeset godina rast je beležio stopu od 3,5% godišnje, a od 1974. do 1977. samo 1,7%. Produktivnost rada u industriji beleži rast od 5,8% u 1974; 0,9% u 1975; 0,7% u 1976. i 5,2 u 1977. U poljoprivredi, takođe u društvenom sektoru, u ovom periodu produktivnost je rasla za 2,9%.⁵⁰⁾

Povećanje društvenog proizvoda omogućilo je promenu u strukturi njegove potrebe:

Društveni proizvod ⁵¹⁾	1947.	1952.	1973.	1977.
Lična potrošnja (u%)	47,5	55,1	55,1	55,1
Opšta i zajednička potrošnja (materijalni troškovi) (u%)	17,3	22,7	8,7	10,1
Bruto investicije u osnovne fondove (u %)	31,6	30,2	27,9	36,2

⁴⁸⁾ SDE, str. 13—14, 71—73, 237.

⁴⁹⁾ Isto, str. 72.

⁵⁰⁾ Isto, 72—73.

⁵¹⁾ Isto, str. 25. OR, str. 29. MID, str. 52.

Lična potrošnja povećavala se zahvaljujući porastu zaposlenosti i povećanju produktivnosti rada. Stoga brz rast beleži od 1952. Od tada se povećavala godišnje za preko 6%, tako da se realno povećala do 1976. za više od četiri puta. Lični dohoci su činili u 1976. godini 57% prihoda stanovništva, dok su 1952. činili 42%. Uz to primanja od radnika na privremenom radu u inostranstvu dostigla su 8% od ukupnih primanja. S povećanjem lične potrošnje nastupile su i promene u njenoj strukturi.

U prvom redu značajne su promene u strukturi i kvalitetu ishrane, odevanja, stanovanja i netrajnim potrošnim dobrima. Zatim dolazi do promena u strukturi trajnih potrošnih dobara, od kojih mnoga nisu proizvođena do 1950, 1955, 1960. itd. Takav je slučaj sa električnim i elektronskim uređajima, sa automobilskom industrijom, sa uređajima za opštu i tehničku kulturu itd. Sve je to, razume se, trebalo uvoziti ili proizvođiti, a sve više se proizvođi u zemlji.

Opšta potrošnja je takođe rasla, iako je njeno učešće u društvenom proizvođu relativno opalo. Na sadašnjem stupnju privrednog razvika to je znak značajnog privrednog potencijala.

Investiciona potrošnja doprinela je jačanju i proširenju materijalne i tehničke osnove rada. Prvo mesto u strukturi investicija drži industrija. U ukupnim privrednim investicijama industrija je privlačila i do 60%, a inače oko jedne trećine svih investicija. Zahvaljujući takvom investiranju, osnovna sredstva društvene privrede porasla su za preko šest puta od 1952. do 1975, jer su se godišnje uvećavala prosečno za 8%.⁵²⁾ Brže od jugoslovenskog proseka u periodu 1953—1975. rasli su osnovni fondovi u Crnoj Gori — za 14,4%, u Makedoniji — za 10% i na Kosovu — za 10,3%.

Struktura osnovnih fondova nekih oblasti društvenog sektora privrede, bez vrednosti zemljišta, šuma i puteva u javnom saobraćaju, prikazana je na tabeli:

	Ukupno	Industrija	Poljoprivreda	Saobraćaj i veze	Trgovina i ugostitelj.	
	1	2	3	4	5	6
Iznosi u mrd. dinara (u cenama 1972)						
1952.	97,5	45,5	2,5	39,5	5,5	
1973.	515,1	280,0	37,6	106,5	59,3	
1975.	595,9	327,1	42,5	119,7	68,8	
Indeksi						
1975/1952	611	718	1671	303	1238	
1975/1973	116	117	113	112	116	
Prosečne godišnje stope rasta u %						
1953—1975	8,2	8,9	13,0	4,9	11,6	
1974—1975	7,7	8,2	6,3	5,8	7,7	
Ekonomska struktura sredstava u %						
1952.	100	46,7	2,6	40,6	5,7	
1973.	100	54,4	7,3	20,7	11,5	
1975.	100	54,9	7,1	20,1	11,6	

⁵²⁾ SDE, str. 21—25.

Pečat brzom porastu osnovnih fondova u industriji dao je brz rast energetike, čije je učešće u 1975. dostiglo 31,8%.

Druga karakteristika brzog rasta osnovnih fondova društvenog sektora privrede ogleda se u promeni tehničke strukture. Velika razaranja u ratu i opšta privredna nerazvijenost zahtevali su s početka velika ulaganja u građevinske objekte, dok kasnije pada vrednost građevinskih objekata i raste vrednost opreme.⁵³⁾

Promene u tehničkoj strukturi osnovnih fondova društvenog sektora privrede pokazuje sledeća tabela:

	Ukupno	Građevinski objekti	%	Oprema	%	Ostalo	%
Iznosi u mrd. dinara (u cenama 1972)							
1952.	97,5	63,6	65,3	32,8	33,7	—	1,0
1973.	515,1	273,2	53,4	228,7	44,4		2,2
1975.	595,9	307,0	51,5	275,9	46,3		2,2
Indeksi							
1975/1952	611	482	—	840	—	1305	—
Prosečne godišnje stope rasta u %							
1953—1975	8,2	7,1		9,7		11,8	
1974—1975	7,7	5,4		10,0		8,8	

S porastom ukupne vrednosti osnovnih fondova privrede rasla je i vrednost po zaposlenom. Dok je vrednost opreme od 1952. do 1975. porasla za skoro osam i po puta, po zaposlenom je porasla za oko 3 puta, i to u industriji za 2,2 puta. Relativno niži rast u industriji objašnjava se visokom opremljenošću industrije u prethodnom periodu, kada je industrija u mnogome građena kao sasvim nova. Ipak je na kraju posmatranog perioda vrednost opreme u industriji bila za 20% veća od prosečne, prema 50% u 1952.⁵⁴⁾

Promene u strukturi opreme i drugih osnovnih fondova nisu značajnije uticale na efikasnost osnovnih fondova privrede. U periodu od 1952. do 1975. godine opšti koeficijent efikasnosti smanjio se sa 0,43 na 0,41. Jedino je u industriji (od 0,29 do 0,32) i saobraćaju (od 0,10 do 0,19) povećan koeficijent efikasnosti. Koeficijent efikasnosti izražava odnos vrednosti proizvodnje društvenog sektora privrede prema vrednosti proizvodnih fondova, u koje nisu uračunati zemljište, šume i putevi u javnom saobraćaju.⁵⁵⁾

Ukupan rast i promene u strukturi osnovnih fondova u velikoj meri je određivala investiciona politika, koja je od dalekosežnog značaja za ukupna privredna i društvena zbivanja.⁵⁶⁾

Visoka stopa investicija i njihova struktura opredeljeni su potrebom za što brži industrijski razvoj. Usled toga industrijske investicije

⁵³⁾ SDE, str. 86.

⁵⁴⁾ MID, 63—64. OR, 52. SDE, 86—87.

⁵⁵⁾ SDE, 87. Niže koeficijente daje MID na str. 65.

⁵⁶⁾ MID, 66—67. SDE, 86—87.

od 1947. ne padaju ispod 30% ukupnih investicija do 1975. 1952. investicije u industriji iznose čak 60% ukupnih investicija, ili oko 3/4 privrednih investicija, dok je udeo vanprivrednih investicija jedva prelazio 16%.

Posle 1952. smanjuje se udeo industrije u investicijama, da bi se omogućio brži i ravnomerniji razvoj ostalih privrednih delatnosti i izgradnja objekata društvenog standarda (u prvom redu stanova). I tada investicije u industriji dostižu (manje ili više) trećinu ukupnih investicija, s tim što se težište s teške industrije i energetike prebacilo na prerađivačku. Od 1975. ponovo raste učešće industrije u ukupnim investicijama, jer se grade veliki kapaciteti energetike, ekstraktivne industrije, metalurgije i bazne industrije.

U periodu 1952—1975 udeo investicija u osnovne fondove iznosio je 31% društvenog proizvoda. To je uticalo u znatnoj meri na ukupnu raspodelu društvenog proizvoda.

Prosečna godišnja stopa rasta investicija u tom periodu iznosila je 8%, a u periodu 1974—1977. i svih 9%. U istim periodima rast društvenog proizvoda beležio je 7% odnosno 6%. U periodu 1953—1962. investicije beleže rast od 10,8%, a u drugom »poluvremenu« (1958—1962) čak 13,2%.

Tehnička struktura investicija u osnovne fondove društvenog sektora određena je ukupnom investicionom politikom. U periodu 1975/1952 indeks investicija iznosi 591, s tim što za građevinske objekte iznosi 570, za opremu — 641 i ostalo — 477. Prosečna godišnja stopa rasta u celom ovom periodu iznosi 8,4% za opremu, 7,9% za građevinske objekte i 6,7% za ostalo. U periodu od 1974. opada prosečna godišnja stopa rasta investicija u građevinske objekte. Usled svih ovih okolnosti učešće investicija za građevinske objekte opalo je u ukupnim investicijama sa 55,6% u 1952. na 53,7% u 1975, dok je učešće za opremu povećano sa 37,8% na 41%. Investicije su korišćene najviše za izgradnju novih kapaciteta, uzeto u celini. Podaci, nažalost, nisu baš pouzdani, sem donekle za »rubriku« zamene i održavanja nivoa postojećih kapaciteta. Za ove potrebe korišćene su investicije čije učešće u ukupnim nije prelazilo 15—20%. Rekonstrukcija je učestvovala sa 30—50%, a izgradnja novih kapaciteta sa 30—80% ukupnih investicija. Zvanični podaci, kojima se služimo, imaju tu manu što su formalizovani. Naime, neke investicije, naročito one najkrupnije, vođene su pod rubrikom rekonstrukcije (modernizacije) ili rubrikom izgradnje novih kapaciteta — u zavisnosti od poreske politike.⁵⁷⁾ Pri svem tom na industriju, posebno na energetiku, metalurgiju i nemetale, otpada najviše investicija za izgradnju novih kapaciteta.

Izvori finansiranja u proteklom periodu znatno su se menjali. To je izazvalo promenu nekih suštinskih odnosa, ali i neke formalne promene.

Do 1952. godine investicije su poticale isključivo iz državnog budžeta u finansiranju izgradnje najvažnijih objekata. Finansijska sredstva davana su bez obaveze vraćanja. To je odgovaralo načinu pritica-

⁵⁷⁾ Uslovi za dobijanje i korišćenje investicija menjani su, a prema tome je menjana i nazivna forma investicija. I najbolja statistika sad tu ne bi pomogla.

nja finansijskih sredstava u federalni budžet, eposredno ili posredstvom državnih republičkih budžeta i budžeta pokrajina i narodnih odbora.

Promena privrednog sistema 1952. godine donela je i promenu u strukturi izvora finansiranja, uključujući učešće sredstava privrednih organizacija. Odnos investicionih sredstava kojima su u investiranju izgradnje učestvovali u 1952. budžeti i privredne organizacije izmenjen je od 78 : 22 na 58 : 42 u 1957. godini. Do uvođenja novog privrednog sistema, u periodu 1957—1962, učešće privrednih organizacija smanjeno je na 37%.

Od 1962. godine, a naročito s ukidanjem opštih investicionih fondova 1964, učešće fondova federacije i ostalih društveno-političkih zajednica naglo se smanjuje. Učešće federacije smanjeno je sa 30,5% u 1962. na 6,5% u 1964. Ostale društveno-političke zajednice tih godina još beleže učešće od 29,2% do 29,9%. Društveno-političke zajednice učestvuju u ukupnim investicijama 1967. sa 17,6%, 1971. sa 15,2% i 1975. sa oko 17%.

Ukidanje opštih investicionih fondova nije ispunilo očekivanja — fondovi privrednih organizacija nisu ojačali. Investiciona sredstva privrednih organizacija čak su smanjena posle 1957, i to u toku narednih pet godina na oko 37%, a zatim, uz povremene uspone ili padove, na 32%—37%. U 1971. privreda je učestvovala u investicijama sa manje od 34% i na tom nivou se zadržala, uglavnom, do kraja tekuće decenije.

Umesto države i privrede u investicionu trku su se uključile banke i razne interesne zajednice. Dok je 1961. učešće banaka u investiranju osnovnih fondova društvenog sektora privrede iznosilo 0,9% i naredne godine 2,9%, već 1964. iznosilo je 31,4%. Od 1965. do danas učešće banaka kreće se između 45% i 55%.

Uz banke pojavljuju se, naročito posle 1971, kao značajni izvori investicija i sredstva osiguravajućih organizacija i samoupravnih interesnih zajednica.⁵⁸⁾

Kad se investicijama za osnovne fondove dodaju investicije za obrtne fondove, zaduženost privrede kod banaka pokazuje se u punom svetlu.

Samofinansiranje investicija sredstvima iz tekuće proizvodnje iznosilo je: 1974. — 60,1%, 1975 — 51,4%, 1976 — 51,8%. Međutim, kad se iz tekuće proizvodnje obračunaju dospele otplate za kredite, slika se uveliko i nepovoljno menja: 1974 — 41,8%, 1975 — 34,1%, 1976 — 31,3%; ostalih dvadesetak procenata otpada na kamate bankama.

Usled navedenih uzroka zaduženost privrednih organizacija porasla je sa 59,6 milijardi dinara u 1965. godini na 281, 4 milijarde dinara u 1976.

U pokrivanju manjka učestvovala su sredstva vanprivrednih organizacija, banaka, stanovništva i inostranstva. Struktura pokrivača se osetno menjala od 1965. do danas. Stanovništvo je prve godine pokrilo 6%, 1974 — 37% i 1976 — preko 45%. Domaći i strani izvori pokrivača učestvovali su 1965. sa 94%, 1974. sa 64% i 1976. sa oko 55%. Veće učešće stanovništva rezultat je povećanja broja radnika, povećanja realnih primanja i porasta učešća ličnih dohodaka u raspodeli narodnog

⁵⁸⁾ SDE, 90—91, 236. MID, 68—69, 243.

dohotka. Povećanje učešća domaćih banaka omogućeno je na osnovu razlike u kamatama kratkoročnih i dugoročnih kredita.⁵⁹⁾

Samofinansiranje društvenog sektora privrede i krediti za investiciju izgradnju imali su pozitivan krajnji ishod u povećanju proizvodnje i porastu tehničke osnovice rada.⁶⁰⁾

Ako tehnički progres merimo električnom energijom koja je proizvedena, odnosno potrošena, u posleratnom periodu, ispostavlja se da je od 1947. do 1980. proizvodnja elektroenergije porasla prosečno godišnje za oko 11,5% u toku 34 godine. Za manje od 7 godina prosečno udvostručavala se proizvodnja, ili od 1 458 GWh u 1947. dostigla oko 60 000 GWh (po proceni za kraj godine) u 1980.

Struktura potrošnje električne energije, sa procenama za 1980. prikazana je na tabeli:

Godine	Ukupno	Indus- trija i rudar- stvo	Domaćinstva	Ostali potrošači	Po sta- novniku u kWh
1	2	3	4	5	6
Potrošnja u GWh odnosno kWh					
1947	1 458				93
1952	2 251	1 662	241	348	134
1957	5 323	3 667	832	824	290
1962	9 576	6 215	1 833	1 528	496
1971	24 608	14 355	6 911	3 342	1 199
1976	37 529	21 387	11 019	5 123	1 718
1980	60 000				2 600
Indeksi					
1980/1947	4 155				oko 2 800
1971/1952	1 093	864	2 868	960	895
1971/1962	257	231	377	219	242
1962/1952	425	374	761	439	370
Struktura u %					
1952	100	73,8	10,7	15,5	
1957		68,9	15,6	15,5	
1962		64,9	19,1	16,0	
1971		58,3	28,1	13,6	

Stepen razvijenosti pojedinih zemalja meri se najčešće potrošnjom ukupne energije i sirovog čelika po stanovniku. Upoređena sa drugim zemljama, Jugoslavija je relativno brzo napredovala, ali nije mogla otkloniti sve negativne efekte početnog znatnog zaostajanja.

Evo jedne uporedne tabele:

⁵⁹⁾ SDE, 66—69. MID, 48—51.

⁶⁰⁾ SDE, 92—94. MID, 73—75. Procena za 1980. godinu.

	Potrošnja ukupne energije po stanovniku u kg uslovnog uglja			Potrošnja čelika po stanovniku u kg.		
	1955	1975	1975/1955	1955	1975	1975/1955
Jugoslavija	586	1 930	329	51	205	402
Bugarska	788	4 781	607	36	252	700
Čehoslovačka	3 886	7 151	184	319	733	230
SSSR	2 240	5 546	248	217	554	255
Nemačka DR	3 257	5 345	164	410	490	119
Švedska	1 425	6 178	433	402	722	180
SAD 1 ^o	6 000	12 500	208			

Pod 1° označeno je preračunavanje prema podacima R. Rihte.⁶¹⁾

Jedan od pokazatelja tehničkog progressa jeste stepen automatizacije oruđa za rad u industriji. Krajem 1975. oko 65% oruđa za rad bilo je manje ili više automatizovano, što je oko 10 odsto više nego deset godina ranije.

Najviši stepen automatizacije ostvaren je u hemijskoj industriji — 85%, energetici — oko 80%, metalurgiji — skoro 18%. U prehrambenoj industriji automatizacija obuhvata oko 75%, a u nemetalima oko 65%. Ostali delovi industrije su ispod prosečnog stepena automatizacije.

Struktura oruđa za rad u industriji⁶²⁾ daje ovakvu sliku:

Ukupno u % 100	1967.	1971.	1975.
Ciklusni automati	9,5	10,7	13,1
Automatski transportno-proizvodni kombinati	17,9	16,8	14,2
Poluautomati	18,6	24,1	31,6
Ostali automati	9,7	8,4	6,1
Mašine i mehanizovani alat na ručni pogon	44,3	40,0	35,0

Ciklusne automate u najvećoj meri koriste prehrambena i industrija duvana — tradicionalno 18—20%, industrija nemetala i građevinskih materijala — tradicionalno 17—21,5%, a u novije vreme sve više i metalurgija — koja je od 6,1% u 1967. povećala učešće ciklusnih automata na 21,7% u 1975.

Automatsko-transportne proizvodne kombine koriste najviše energetika — između 70% i 56%. U znatnijoj meri koristi ih još samo metalurgija u novije vreme — 1975. sa 25%.

Najmasovnije se koriste poluautomati. U energetici oni čine oko 11 odnosno 25%, u nemetalima 36%, u preradi metala, elektroindustriji i brodogradnji — oko 41%, a u hemijskoj i industriji papira blizu 60%.

Udeo mašina i mehanizovanog alata na ručni pogon još je vrlo visok. Najviši je u industriji kože i gume i industriji tekstila — 63,2%,

⁶¹⁾ SDE, 254. Richta, nav. delo, str. 285 i 290.

⁶²⁾ SDE, 94. MID, 75.

zatim u drvnoj industriji — 54,7% i u preradi metala, elektroindustriji i brodogradnji — 45,3%. Najniži je u hemijskoj — 15%, energetici — 20,2% i metalurgiji — 22,4%.

2.2. Ljudski faktor

U pravu je Servan-Šreber kad ukazuje na značaj obrazovanja, razvoja i iskorišćavanja inteligencije kao jedine izvore blagostanja. Na toj osnovi započelo je američko osvajanje kao novi oblik »nematerijalnog osvajanja«. Oružje tog izazova je upotreba i usavršavanje razuma u nauci, ali i u organizaciji i upravljanju. »Ni legije, ni sirovine, ni kapital nisu više znak i instrument moći. Pa čak i sama tvornička postrojenja samo su njen vanjski znak. Prava snaga danas je sposobnost pronalaženja, to jest istraživanje; i sposobnost da se pronalasci uklope u proizvodnju, to jest tehnologija. Nalazišta iz kojih treba crpsti nisu ni u zemlji, ni u golemim brojevima, ni u strojevima — ona su u ljudskom duhu. Ili tačnije rečeno, u čovekovoj sposobnosti da razmišlja i stvara.«⁶³⁾

Ako izostavimo uvek moguću kritiku celokupnog dela — »Američkog izazova« — navedena misao je sasvim od praktične vrednosti. Mi smo povećali materijalne proizvodne snage, proširili kapacitete za proizvodnju, ali je sve to još prilično neiskorišćeno.

Iza statističkih podataka, primećuje M. Pečujlić, krije se veoma protivrečno stvarno stanje i u krajnjoj liniji nizak stepen modernizacije. Finansijske proporcije, koje su statistički prikazane, ne poklapaju se s naturalnim — jer su automati veoma skupi.

U stvari našu privredu još karakteriše: a) niska podela rada, b) proizvodnja u malim serijama i c) dominacija univerzalne, po pravilu niskoproduktivne opreme. On nalazi da u ukupnom fondu radnih mesta u privredi (1969) ručni rad učestvuje sa 54,4% ili 1,6% miliona radnika.⁶⁴⁾

Zaista uticaj nove industrije na dinamiku industrijske proizvodnje to pokazuje. Udeo nove industrije u ukupnoj proizvodnji u periodu 1971—1976. nije prelazio prosečno 5 odsto. 1971. je taj udeo iznosio 5,2%, 1972 — 3,9%, 1973 — 3,5%, 1974 — 2,8%, 1975 — 2,8% i 1976 — 2,1%.⁶⁵⁾

Sličnu sliku daje i raspored radnika i osnovnih mašina po smenama. Od 1973. do 1976. u prvoj smeni je radila ogromna većina radnika između 42,5% i 43,5%. U dve smene je radilo 33,6—35%, a u tri je radilo između 24% i 21%. Koeficijent smena kretao se između 1,47 i 1,49. Koeficijent smena nije znatno promenjen od 1964, ali je znatno promenjena struktura smenosti zatečena od 1957. godine. U toku 1957—1962. u prvoj smeni je radilo 76—71 odsto radnika, a u toku 1964—1971. radilo je oko 68 odsto. U drugoj smeni u prvom periodu radilo 17—21,

⁶³⁾ J. — J. Servan-Schreiber, AMERIČKI izazov, Epoha, Zagreb, 1968, str. 273—274.

⁶⁴⁾ M. Pečujlić, BUDUĆNOST koja je počela, IPS FPN, Beograd, 1971, str. 77.

⁶⁵⁾ SDE, 116. Od 1967. do 1972. udeo nove industrije u proizvodnji nije prelazilo prosečno 4% — MID, 109.

a u drugom oko 23 odsto radnika. U trećoj smeni radilo je 1957. godine 7%, 1962 — 7,9%, 1964 — 9,3%, 1967—1971 — oko 8%. Koeficijent smena bio je 1957. godine 1,32, a 1962. iznosio je 1,40.⁶⁶⁾

Kad je reč o radu mašina po smenama, slika se menja. Broj osnovnih mašina koje rade u tri smene povećava se, tako da je u 1976. dostizao 54%. U isto vreme u dve smene radilo je 25%, a u jednoj 24%. Koeficijent smena se takođe povećavao i 1976. dostigao je iznos od 2,26.⁶⁷⁾

Korišćenje kapaciteta nije išlo ukorak sa radom po smenama. Po smenama se ono kretalo od 60% do 90%. U 1976. uzima se da je ostvareno 80% časova rada mašina u odnosu na moguće časove, ali je prosečan broj ostvarenih časova rada mašina iznosio 4 445 — što znači jedva nešto više od polovine mogućih časova. Mora se, međutim, naglasiti da je povećanje produktivnosti bilo osetno po času rada, jer je u periodu 1964—1970. privreda prelazila sa 48 na 42 časa rada nedeljno.⁶⁸⁾ Ipak je živi rad proizvodno korišćen 50—60% u vremenu svoje upotrebe. Otprilike koliko i materijalni kapaciteti. Kad se ovome dodaju bolovanja i rad pogona u izgradnji, onda je jedini zaključak da je privreda poslovala kao i neprivreda — neefikasno.

I pored svih navedenih boljki, industrijska proizvodnja je povećana u periodu 1947—1977. za skoro 14 puta (1 387%); porast sredstava za rad izneo je 2 780%, proizvodnja materijala za reprodukciju — 1 268%, a proizvodnja potrošene robe 1 265%. Prosečna godišnja stopa rasta u periodu 1948—1977. za celu industriju iznosila je 9,2%, za sredstva za rad — 11,8%, materijal za reprodukciju — 8,8% i za potrošnu robu 8,9%.

U samoupravnoj etapi u periodu 1952—1977. industrijska proizvodnja beležila je rast: ukupno — 1 019%, sredstva za proizvodnju — 1 151%, materijal za reprodukciju — 917, potrošna roba — 1 060%. Proizvodnja sredstva za rad bila je u 1977. godini 55 puta veća nego u 1946, 2,6 puta veća nego u 1964, za 45% veća nego 1973. Mnoge mašine za industriju, građevinarstvo, poljoprivredu itd. počele su da se proizvode tek posle rata. Proizvodnja mašina za industriju porasla je od 1947. do 1977. oko 25 puta — sa oko 6 000 tona na preko 146 000 tona, proizvodnja mašina za građevinarstvo od 310 na 47 069 tona ili oko 150 puta i tako dalje. Ipak domaća proizvodnja sredstava za rad zadovoljava jedva nešto više od polovine domaćih potreba, a oko 47% čini uvozna oprema.⁶⁹⁾

Ovako veliku proizvodnju omogućilo je, a s druge strane ograničilo, nekoliko činilaca, među kojima i instalisana snaga i stepen razvitka tehnologije koja je korišćena. Instalisana snaga dostizala je 1964 — 3 092 MW, 1967 — 3 888 MW, 1971 — 5 538 MW. Snaga pogonskih mašina i motora po radniku povećavala se od 1,6 kW u 1951. na 3,6 kW u 1975. i 4,6 kW u 1976. Poređenja radi evo podataka koje je M. Pećujlić objavio 1969. o snazi pogonskih mašina po radniku (u kW) u industriji nekih zemalja:⁷⁰⁾

⁶⁶⁾ MID, 109. SDE, 115.

⁶⁷⁾ SDE, 115.

⁶⁸⁾ SDE, 114—115. MID, 108—109.

⁶⁹⁾ SDE, 111.

⁷⁰⁾ M. Pećujlić, nav. delo, str. 77.

SFRJ	Indija	Mađarska	Italija	ČSSR	SSSR	SAD
2,3	2,3	3,6	4,3	5,5	6,5	11,5

U navedenim materijalnim uslovima rada ljudski faktor možemo posmatrati još sa nekih stanovišta, sem jednostavno upotrebe radne snage. Ovde ćemo ga posmatrati po broju i kvalifikacionoj strukturi i po broju i veličini radnih organizacija.

Broj radnih organizacija u samoupravnom periodu kretao se između 20 i 30 hiljada godišnje. Posle 1971. godine integracioni procesi i organizovanje na principu osnovnih organizacija udruženog rada uneli su znatne izmene u broj i oblik organizacija rada. Sve one, u ovom ili onom obliku, čine izvesne materijalne okvire ljudskog rada.

Sa stanovišta ovako pretpostavljenih materijalnih okvira rada, posmatraćemo promene globalne strukture rada sa gledišta delatnosti i zanimanja, a delimično po veličini i organizacionom obliku u industriji. Industrija će poslužiti kao uzorak razmatranja zato što predstavlja glavnu polugu privrednog i društvenog razvitka jugoslovenskog samoupravnog socijalizma.

Takav položaj industrije određuje njeno učešće u društvenom proizvodu — do 40%; njeno učešće u ukupnom broju zaposlenih — do 38% i u broju zaposlenih u privredi — oko 46%; učešće industrijskih radnika od oko 46% u društvenom sektoru, mereno prema zanimanjima, da navedemo samo neke elemente njenog položaja.

Pretpostavljene materijalne okvire sa stanovišta delatnosti može u najkraćem prikazati tabela⁷¹⁾ koju navodimo:

	Zaposleni u hiljadama			Struktura u %		
	1952.	1972.	1977.	1952.	1972.	1977.
Ukupno	1 743	4 210	5 161	100	100	100
Privreda	1 437	3 496	4 291	82,9	83,0	83,1
Industrija i rudarstvo.	562	1 614	1 961	32,4	38,3	38,0
Poljoprivreda, rib.	129	246	180	7,4	5,8	3,5
Građevinarstvo	217	373	545	12,5	8,9	10,7
Trgovina, ugostit. i turizam	161	514	700	9,3	12,2	13,5
Ostale delatnosti	368	...	905			17,5
Vanprivredne delat.	297	714	870	17,1	17,0	16,9

Sa stanovišta zanimanja dobija se nešto drukčija slika⁷²⁾ radnika u društvenom sektoru:

⁷¹⁾ MID, 90—91. SDE, 102.

⁷²⁾ Nedostaju podaci za 119 RO i 1100 OOUR — SDE, 32.

	Ukupno kraj 1976.	%	Žene svega	u % od ukupnog
Ukupno (u hiljadama)	4 896	100	1 693	34,6
Industrijski i srodni radnici	2 242	45,9	463	20,7
Poljoprivrednici i srodni radnici	129	2,6	17	13,2
Rudari	63	1,3	0,5	0,9
Radnici u trgovini	363	7,4	150	41,3
Radnici u uslugama	396	8,1	279	70,5
Osoblje društvene zaštite	119	2,4	3	2,5
Upravni, administrativni i srodni radnici	696	14,2	389	55,9
Rukovodeće osoblje	130	2,6	14	10,8
Stručnjaci i umetnici	720	14,5	371	51,5
Ostali	38	0,7	7	18,4

U 1976. godini (kraj godine) više od polovine od ukupnog broja činili su radnici proizvodnih zanimanja — preko 2,4 miliona. Od oko 1,7 miliona radnika industrijskih zanimanja — oko pola miliona bili su metalci, 415 hiljada transportni i saobraćajni radnici, građevinaca je bilo skoro 380 hiljada, a tekstilaca više od 260 hiljada. U uslugama je radilo 167 hiljada ugostitelja, 363 hiljada trgovaca i 217 hiljada na održavanju čistoće.

Od upravnih i srodnih struka najviše zaposlenih bilo je u privredi — skoro tri četvrtine ili 500 hiljada. Na upravnim i administrativnim poslovima radilo je 325 hiljada, na računovodstvenim i blagajničkim 291 hiljada, a na manipulativnim skoro 80 hiljada.

Rukovodeće osoblje činili su: privrednici — 111 hiljada, članovi skupština društveno-političkih zajednica i funkcioneri — 13 hiljada, a oko 7 hiljada rukovodilaca bilo je u komorama, samoupravnim interesnim zajednicama, društveno-političkim i društvenim organizacijama.

Drugu pretpostavku, takođe u razvijenom vidu tj. 1976. prikazanu, naznačićemo, u nedostatku boljih pokazatelja, rasporedom osnovnih organizacija udruženog rada prema veličini radne organizacije:

Radne organi- zacije	Ukupno	Do 3 OOUR	4—5	6—10	11—15	16—20	21—30	31 i više
	2 892	1 354	705	576	143	54	44	16
Svega osnovnih organizacija								
Ind.	15 302	3 317	3 134	4 284	1 799	948	1 062	758
i rud.	4 412	928	872	1 392	446	262	268	244

Osnovnih organizacija udruženog rada bilo je 16 402, a 14 785 radnih organizacija bez osnovnih organizacija udruženog rada.⁷³⁾ Ukupno je bilo 80 980 organizacija i zajednica.⁷⁴⁾ Među njima bilo je:

Ranih organizacija sa OOUR — 3011; složenih — 154; radnih zajednica OUR — 2 822; banaka — 322; zajednica osiguranja i ostalih finansijskih organizacija — 141; udruženja OUR — 317; SIZ — 5 647; organa društvene i društveno-političkih zajednica — 4 602; organa mesne zajednice — 10 496; društveno-političkih zajednica — 2 762; društvenih organizacija — 10 757; udruženja građana 5 818 i tako dalje.

Uz te pretpostavke evo pregleda industrijskih preduzeća prema broju zaposlenih.⁷⁵⁾

	1953.	1957.	1962.	1967.	1971.
Ukupno preduzeća	2 330	2 525	2 684	2 492	2 398
Do 30 zaposlenih	580	373	184	157	158
30— 60	434	350	263	178	135
61— 125	498	510	534	396	379
126— 250	350	471	605	555	516
251— 500	241	376	510	535	467
501—1000	131	276	317	333	359
1001—2000	96	170	180	207	233
2000 i više			91	131	151

	1953.	1957.	1962.	1967.	1971.
Ukupno zaposlenih u preduzećima	532 407	813 886	1 167 478	1 351 687	1 542 231
do 30 zap.	8 879	6 493	3 290	2 151	2 374
31— 60	18 963	15 755	12 127	8 331	6 165
61— 125	44 601	46 300	48 135	36 087	35 085
126— 250	62 253	84 475	109 141	100 040	94 684
251— 500	83 668	133 303	180 731	191 318	168 876
501—1000	82 279	192 843	224 823	236 627	258 176
1001—2000	226 764	334 717	248 553	286 129	323 556
Preko 2000 zaposlenih			340 678	491 004	653 315

Ukupan broj industrijskih preduzeća čas raste čas pada. Pad ukupnog broja objašnjava se time što se sve ređe otvaraju mala preduzeća i što se, ukoliko se otvaraju, podvode u red zanatskih zadruga ili zanatskih radnji. I obrnuto je: zanatske zadruge ili radnje vođene su ranije kao preduzeća. Drugi razlog je — razvitak mnogih ranijih malih preduzeća u velika.

Broj malih preduzeća — onih do 100 zaposlenih — stalno opada, a s tim opada i broj zaposlenih u njima. Oko 1 200 malih preduzeća, sa manje od 50 000 zaposlenih, čini više od polovine broja svih preduzeća na početku posmatranog perioda. Na kraju posmatranog perioda broj malih preduzeća skoro četverostruko je manji, a broj radnika u njima je dvostruko manji.

⁷³⁾ MID 104.

⁷⁴⁾ Isto.

⁷⁵⁾ Isto.

Broj srednjih preduzeća — 100—500— radnika — u posmatranom periodu beleži rast, a rast beleži i broj zaposlenih u njima. Međutim, broj zaposlenih u srednjim preduzećima relativno opada i pored apsolutnog porasta. Srednja preduzeća čine oko dve petine ukupnog broja preduzeća, u njima radi petina ukupnog broja radnika. Broj velikih preduzeća — 500—2000 zaposlenih — je u stalnom porastu. U posmatranom periodu taj broj se udvostručio, a broj radnika u njima skoro se utrostručio. Najbrži rast, međutim, beleže najveća preduzeća — preko 2 000 zaposlenih — čiji broj se utrostručio, a broj radnika u njima gotovo se učtverostručio. Preduzeća koja zapošljavaju više od hiljadu radnika u njima gotovo se učtverostručio. Preduzeća koja zapošljavaju više od hiljadu radnika na početku posmatranog perioda činila su svega 4% od ukupnog broja preduzeća i zapošljavala su oko 40% od svih zaposlenih; na kraju ovog perioda njihov broj se povećao četiri puta (16%), a broj zaposlenih se povećao na skoro dve trećine svih zaposlenih (64%).

Nije ni potrebno isticati da su samo najveća preduzeća bila sposobna da uvedu najsavremeniju tehnologiju, da samo ona imaju efikasne razvojno-istraživačke službe i institute i da su nosioci ukupnih društveno-ekonomskih integracionih procesa. Ali to nije slučaj sa svima; neki najveći tehnički sistemi, kao železnica, pokazuju naličje velikih ekonomskih sistema. Ujedno, najveći tehničko-ekonomski sistemi u najvećoj meri zavise od države, koja može, i činila je to, jednim potezom pera (promenom nekih elemenata finansijskog sistema — carinama, stopama doprinosa itd.) iz osnova promeniti njihov položaj.

Posmatrana struktura proizvodnih snaga ima svoj drugi izraz u obrazovanju odnosno kvalifikacijama radnika. Obrazovna struktura radnika vezana je, s druge strane, za globalnu obrazovnu strukturu. Zato i najsazetiji prikaz kvalifikacione strukture radnika neće moći da prođe, makar to bilo u najopštijim crtama, bez prikaza globalne obrazovne strukture.

Sa stanovišta samoupravnog odlučivanja radnika ovo razmatranje ima smisla utoliko što ukazuje kako rad, taj opšti uslov života, taj suštinski sadržaj društvene proizvodnje, omogućuje kroz sistem obrazovanja svoj sopstveni uspon u stvaralačku sposobnost slobodnih proizvođača. Protivrečna priroda rada, to jest protivrečnosti podeljenog rada, neizbežno se reprodukuju i u uslovima samoupravnog odlučivanja radnika o načinu, sredstvima, organizaciji i socijalnim nosiocima obrazovanja. U razvijanju obrazovanja. U razvijanju obrazovanja, u podizanju subjektivnih elemenata proizvodnih snaga društva, samoupravno odlučivanje radnika izražava se pretežno preko posrednika. Tako se sasvim postepeno i preko niza posrednika, i to je neizbežno u postojećim uslovima, stvara mogućnost za podizanje teorijske osnove totalnog prisvajanja totalnih proizvodnih snaga. Protivrečnost samoupravnog odlučivanja radnika ovde je izražena u tome, da radnici moraju razviti totalitet proizvodnih snaga i totalno ih prisvojiti, a da to mogu tek s višim stupnjem razvitka svesti (tehničko-proizvodne i opšte), dok, s druge strane, da bi razvijali svoju svest moraju prethodno već imati vrlo razvijenu svest. Jedno ograničenje — ograničeni stepen razvitka svesti — proizvodi sopstvenu ograničenost, u ograničenoj proizvodnji ograniče-

ne svesti. Samoupravno odlučivanje, između ostalih pretpostavki, pretpostavlja i određeni stupanj razvitka svesti. Uz svest je neophodna društvena moć da se svest može koristiti i dalje razvijati, ali je svest već oblik i mera društvene moći, kao što i od društvene moći zavisi mera i oblik svesti.

Sa ovog stanovišta vidimo samoupravno odlučivanje radnika u funkciji razvitka svoje sopstvene teorijske osnove, a svrha tog teorijskog oblika razvitka jeste, u jedinstvu s materijalnim razvitkom, totalni razvitak proizvodnih snaga. Materijalni i teorijski razvitak samo su dva vida jednog istog razvitka čoveka, dva neodvojiva elementa, međusobno uslovljena (posredovana), koji se istorijski pokazuju kao prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga i razvitak totaliteta sposobnosti.

Kao što je samoupravno odlučivanje radnika uslovljeno njihovom društvenom moći, tako ono dalje uslovljava njihovu društvenu moć. Dijalektiku tih promena nalazimo i u promenama kvalifikacione (obrazovne) strukture; obrazovna struktura je samo osobeni način njihovog ispoljavanja.

Prema naznačenoj povezanosti obrazovanja radnika i obrazovanja uopšte u društvu, neke elemente obrazovanja posmatračemo kroz promene kvalifikacione strukture radnika i promene obrazovne strukture zaposlenih.

1. Zaposleni u društvenom sektoru prema stručnom obrazovanju — u hiljadama i u procentima

	1963.	1968.	%	1972.	%	1976.	%	1976. 1968.
Ukupno		3 558	100	4 168	100	4 896	100	137,9
Visoko		152	4,9	218	5,2	285	5,8	187,9
Više		88	3,3	178	4,3	247	5,0	280,7
Srednje		425	13,6	629	15,1	806	16,5	189,6
Niže		333	8,9	297	7,1	387	7,9	116,2
Visoko-kvalifikovani	6,4	206	6,7	285	6,8	311	6,4	151,0
Kvalifikovani	27,8	839	25,5	1 083	26,0	1 289	26,3	153,6
Polu-kvalifikovani	15,9	492	13,3	566	13,6	791	16,2	160,8
Nekvalifikov.	12,7	1 015	23,8	912	21,9	780	15,9	76,9

2. Zaposleni u društvenom sektoru privrede i vanprivrede prema stručnom obrazovanju 1970. god. — u hiljadama i u %

	Privreda u hiljadama u %		Vanprivreda u hiljadama u %		Privreda Vanprivreda	
Ukupno	3 153	100	701	100	449,8	
Visoko	81	2,6	114	16,2	71,0	
Više	54	1,7	94	13,4	57,4	
Srednje	312	9,9	236	33,7	132,2	
Niže	199	6,3	105	15,0	189,5	
VK	240	7,6	14	2,0	1 714,3	
KV	945	29,9	23	4,1	4 108,6	
PK	469	14,9	20	2,8	2 345,0	
NK	932	27,1	90	12,8	1 035,6	

3. Radnici u društvenom sektoru prema školskoj spremi

	1972.	u %	1976.	u %	1976/1972
Ukupno	4 168	100	4 896	100	117,5
Bez škole i do 3 raz. osn. škole	281	6,7	229	4,7	81,5
Nepotpuna osmogod. škola	1 052	25,2	1 218	24,8	115,8
Osmogod. škola	813	19,5	915	18,7	112,5
Škola za KV	828	19,9	1 086	22,2	131,2
Škola za VK	192	4,6	161	3,3	83,8
Srednja škola	615	14,8	773	15,8	125,7
Viša i I st. fak.	169	4,1	240	4,9	142,0
Fakultet	218	5,2	274	5,6	125,7

Iz pregleda kvalifikacione (obrazovne) strukture⁷⁶⁾ vidljiv je osetan porast broja kvalifikovanih i stručnih radnika. Apsolutni i relativni rast beleže u najvećoj meri stručnjaci sa završenim fakultetom ili višom školom (naročito sa višom školom), zatim radnici sa završenom srednjom školom, pa redom: polukvalifikovani, kvalifikovani i visokokvalifikovani. Broj nekvalifikovanih radnika smanjuje se u apsolutnom i relativnom iznosu, dok se broj nižestručnih radnika relativno smanjuje u dužem vremenskom periodu, a u apsolutnom izrazu čas pada čas raste.

Mereno školskom spremom, u apsolutnom i relativnom porastu je broj radnika sa završenom srednjom (opštom i za kvalifikovane radnike), višom i visokom školom. Raste i broj radnika sa nepotpunom i potpunom osmogodišnjom školom, ali sporije od ukupnog porasta zaposlenih.

U odnosu privrede i vanprivrede najuočljivija je razlika među stručnjacima. Privreda broji 4,5 puta više radnika od vanprivrede, ali samo 71% visokostručnih i 57% višestručnih radnika vanprivrede. S obzirom na međusobni odnos privrede i vanprivrede po ukupnom broju radnika, privreda zapošljava šest puta manje visokostručnih i skoro osam puta manje višestručnih radnika.

⁷⁶⁾ V. Milić, nav. delo, str. 260. SDE, 105—106. MID, 92.

LES CHANGEMENTS DES RAPPORTS MATÉRIELS DANS LA SOCIÉTÉ SOCIALISTE AUTOGESTIONNAIRE YOUGOSLAVE

R é s u m é

En examinant les changements matériels dans la société yougoslave contemporaine, l'auteur prend comme point de départ deux positions générales prises par Marx. Premièrement, la liaison dans l'histoire humaine se crée sur la base des forces productives; elle est d'autant plus l'histoire de l'humanité que les forces productives des hommes se sont développées davantage, et par conséquent leurs rapports sociaux. Deuxièmement, dans l'histoire sociale des hommes les rapports matériels constituent la base de tous leurs rapports et ils sont seulement les formes nécessaires dans lesquelles se réalise leur activité matérielle et individuelle.

Dans la première partie de son étude l'auteur expose le développement matériel de la Yougoslavie jusqu'à la Deuxième guerre mondiale et les ravages effectués pendant la guerre. A la veille de la guerre la Yougoslavie était au bas de l'échelle européenne de l'état de développement, c'était un pays agraire sous-développé, dont l'industrie a seulement commencé à se développer. La Deuxième guerre mondiale a provoqué un vrai cataclysme social et économique — la Yougoslavie a perdu dans la guerre 11% de la population (un million sept-cent mille hommes) et 17% de la richesse nationale.

Dans la deuxième partie de l'article est exposée la période de la restauration, de l'approvisionnement et la sustentation des victimes de guerre et la défense à l'égard de la contre-révolution. L'enthousiasme révolutionnaire a contribué à l'élan jamais vu de l'économie et de la société dans l'ensemble. Au bout de trois ans déjà la production industrielle d'avant-guerre a été dépassée, et après quatre ans le nombre des travailleurs employés a plus que quadruplé. L'ossature des changements révolutionnaires est devenue l'industrie, qui s'est ensuivie après la réforme agraire et la nationalisation des entreprises privées, des banques, du transport et de toutes les activités d'une importance sociale générale.

La Yougoslavie peut être classée parmi les pays avec la croissance économique la plus rapide dans la période d'après-guerre. La croissance économique n'était pas uniforme; dans certaines périodes la Yougoslavie a atteint le sommet quant au taux de croissance, et dans d'autres périodes elle tombait au-dessous de la moyenne. La diminution de la croissance sociale était conditionnée dans la plus large mesure par des raisons de politique étrangère, surtout par le conflit avec l'informe-bureau, ce qui a provoqué une série de disproportions dans la production et la structure sociale. En outre, sur la diminution de la croissance économiques avaient exercé l'influence: les disproportions économiques internes; les tendances de l'étatisation et bureaucratiques de la restauration de classe; l'aliénation de la puissance sociale des producteurs au profit des centres de la puissance sociale monopolisée, en maintenant le caractère salarial du travail et par le développement de ce que l'on appelle le rapport-capital; l'état de sous-développement économique et social hérité du passé des régions du pays, qui dans une période historique aussi brève ne pouvaient pas être évités. La troisième catégorie de causes constituent les changements structuraux sur le marché mondial.

Au nouvel élan du développement social et économique a contribué l'auto-gestion. Elle devait surmonter toutes les difficultés et les contradictions sociales héritées du passé et qui se sont développées dans la nouvelle société. Ce processus de dépassement ne s'est écoulé ni facilement ni uniformément. Dans la période

de 1947 à 1977 la production globale s'est accrue six fois. Le produit social par tête d'habitant a plus que quadruplé. En moyenne l'accroissement annuel du produit social, était de 6,2 fois, c'est-à-dire 5% par tête d'habitant. Le volume de la production dans le secteur social s'accroissait de 7,2%, et dans le secteur individuel de 3,1%. Une base matérielle plus solide a été créée après 1953, quand le taux de la croissance sociale s'élevait dans la deuxième période de 1953 à 1964 jusqu'à 8,6%. La place décisive avait l'industrie, qui dans la période de 1947 à 1977 marquait la croissance annuelle moyenne de 9 à 9,5%. De la participation initiale de 18% dans la production sociale, l'industrie avait atteint à la fin de cette période 37,2%. Quoique l'agriculture au début de cette période marquait un accroissement moyen de 2,9% par an, le volume de la production industrielle au début de cette période était 2,2 fois plus petit, et à la fin de cette période 2,4 fois plus grand que la production agricole. De cette façon la participation du facteur social de l'économie s'est accru de 62% au début jusqu'à 84% dans le produit global.

